

«Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса

Вадим Ніколенко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У дослідженні наведено окремі епізоди біографії видатного англійського вченого, філософа, теоретика походження держави Т. Гоббса, редуковано його найприкметніші ідеї та головні соціально-політичні погляди. Зокрема, на основі класичної праці «Левіафан» виокремлено системоутворювальні думки стосовно процесів державотворення, розвитку збалансованої правової системи та певних мотивів прагнення владних повноважень. Зауважено на пошуку дослідником оптимального балансу між свободою та обов'язком масової людини. Зазначено наполегливе прагнення класика до всебічного обґрунтування дієвих механізмів, оптимальних форм державного управління насамперед для встановлення довготривалого соціального порядку та повсякденної безпеки. Учений підкреслював, що впоратися з означеними завданнями спроможна авторитетна, суверенна, легітимна держава, у якій можновладці зобов'язані послуговуватися нормами моралі та права. Охарактеризовано затребувані, на думку дослідника, соціально-психологічні риси як пересічних громадян, так і суверенів для повноцінного життєзабезпечення країни.

Наведено евристичні принципи антропоморфізму вченого, які більш метафорично окреслюють імовірні руйнівні хвороби держави. Особливо небезпечними з-поміж них філософ вважав відсутність ощадливості та олігархізацію соціально-політичної системи. Підкреслено несприйняття вченим корупції, відсутності соціальної справедливості, практик зловживання владою. Зважаючи на це, виокремлено переваги і недоліки різних форм державного управління, зокрема монархічної, аристократичної та демократичної. Сам Т. Гоббс був прихильником монархії та високого авторитету суверенів. Утім акцентував увагу на обов'язках не лише громадян перед державою, але і представників держави перед своїми громадянами, виконання яких здатне зробити державні структури ефективними, авторитетними, легітимними. Водночас наголошено на внеску Т. Гоббса у розвиток філософії права, юридичного позитивізму. Загалом підкреслено, що англійський дослідник наполегливо обґрунтовував власну думку про незмінність людської природи у вигляді виявів егоїзму, індивідуалізму, ненаситності, вирування неприборканих пристрастей, прагнення до соціальних змін та ін. На думку філософа, мінімізувати негативні вияви людської природи спроможна лише справедлива, суверенна, авторитетна держава. Крім того, зауважено етатистський характер його філософії та зазначено вагомий внесок Т. Гоббса у розвиток теорії соціального контракту, або договірного походження держави.

Ключові слова: держава, соціальна справедливість, суверен, природа людини, владні мотиви, корупція, право, форми державного правління, монархія, аристократія, демократія, антропоморфізм, ощадливість

“Leviathan”, or an essay on the doctrine of the state by T. Hobbes

Vadym Nikolenko, Oles Honchar Dnipro National University

The study focuses on individual episodes of the biography, the most notable ideas and main socio-political views of the outstanding English scientist, social philosopher, theorist of the origin of the state – T. Hobbes. On the basis of the classic work “Leviathan”, his backbone thoughts on the processes of state building, the development of a balanced normative and legislative system and specific motives for striving for power are highlighted. In particular, attention is focused on the search by the researcher of the optimal balance between freedom and the duties of a citizen. The aspiration of the classic to a comprehensive study of the most effective mechanism, optimal forms of public administration, primarily for the establishment of stable social order and safety, is noted. The scientist emphasized that an authoritative, sovereign, legitimate state is able to effectively cope with the tasks set. In which those in power are obliged to be guided by norms of morality and law. Characterized, according to the researcher, the socio-psychological traits of both average citizens and sovereigns for the full life support of the country.

Highlighted his heuristic principles of anthropomorphism, which more metaphorically, expressively detail the likely destructive diseases of the state, among which he considered the lack of frugality and the processes of oligarchization of the socio-political system to be especially unsafe. Scientists emphasized the absolute rejection of corruption, lack of social justice, abuse of power. Thus, the advantages and disadvantages of various forms of government were highlighted, in particular, monarchical, aristocratic, democratic. The scientist himself was an active supporter of absolute monarchy and the unshakable authority of the state. At the same time, he focused not so much on the duties of citizens to the state, as on the duties of state representatives to their citizens, the implementation of which can state structure effective, authoritative and legitimate. At the same time, the contribution of T. Hobbes to the development of the philosophy of law is highlighted. In general, it was emphasized that the English scientist comprehensively substantiated his own thought about the immutability of human nature in the form of manifestations of selfishness, individualism, insatiable appetites, unrestrained passions, and the desire for social change. According to the philosopher, only a just, sovereign, authoritative state is capable of curbing the negative manifestations of human nature. In addition, attention focused on the state-forming nature of his philosophy and the scientist's significant contribution to the development of the theory of the social contract or the contractual origin of the state is highlighted.

Keywords: *state, social justice, sovereign, human nature, power motives, corruption, law, forms of government, monarchy, aristocracy, democracy, anthropomorphism, frugali*

«Левиафан», или очерк учения о государстве Т. Гоббса

Вадим Николенко, Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В исследовании обозначены отдельные эпизоды биографии выдающегося английского ученого, философа, теоретика происхождения державы Т. Гоббса, редуцированы его наиболее примечательные идеи и основные социально-политические взгляды. На основе классической работы «Левиафан» выделены его системообразующие мысли касательно процессов строительства государства, развития сбалансированной правовой системы и конкретных мотивов стремления к властным полномочиям. В частности, внимание акцентировано на поиске исследователем оптимального баланса между свободой и обязанностями гражданина. Отмечено стремление классика ко всестороннему обоснованию наиболее действенных механизмов, оптимальных форм государственного управления, прежде всего для установления стабильного социального порядка и повседневной безопасности. Ученый подчеркивал, что эффективно справиться с поставленными задачами способно авторитетное, суверенное, легитимное государство, в котором власть имущие обязаны руководствоваться нормами морали и права. Охарактеризованы затребованные, по мнению исследователя, социально-психологические черты как среднестатистических граждан, так и суверенов для полноценного жизнеобеспечения страны.

Приведены эвристические принципы антропоморфизма философа, которые более метафорично, выразительно детализируют вероятные губительные болезни государства. Особо небезопасными среди них он считал отсутствие бережливости и процессы олигархизации социально-политической системы. Подчеркнуто абсолютное непринятие ученым проявлений коррупции, отсутствия социальной справедливости, практик злоупотребления властью. Исходя из этого выделены преимущества и недостатки разных форм государственного управления, в частности монархической, аристократической, демократической. Сам ученый выступал активным сторонником монархии и незыблемого авторитета суверенов. При этом акцентировал внимание не столько на обязанностях граждан перед государством, сколько на обязанностях представителей государства перед своими гражданами, выполнение которых способно сделать властные структуры эффективными, авторитетными, легитимными. Вместе с тем выделен вклад Т. Гоббса в развитие философии права, юридического позитивизма. В целом подчеркнуто, что английский ученый всесторонне обосновывал собственную мысль про неизменность человеческой натуры в виде проявлений эгоизма, индивидуализма, ненасытности, неукротимых страстей, стремления к социальным изменениям. По мнению философа, обуздать негативные проявления человеческой

природи способно только справедливое, суверенное, авторитетное государство. Кроме того, акцентировано внимание на эгалитарном характере его философии и обозначен весомый вклад ученого в развитие теории социального контракта, или договорного происхождения государства.

Ключевые слова: государство, социальная справедливость, коррупция, суверен, человеческая природа, властные мотивы, право, формы государственного правления, монархия, аристократия, демократия, антропоморфизм, бережливость

Постановка проблеми.

Статтю написано радше у стилі нарису, ніж традиційного наукового дослідження. Її мета – звернути увагу на евристичний потенціал класичного надбання світової соціально-політичної думки крізь призму ідей і поглядів визнаних наукових авторитетів. Варто зауважити, що західний світ запозичив у Давнього Риму та Давньої Греції багато елементів для сучасних політичних концептів, парадигм і теорій. Оскільки, скажімо, важливий атрибут демократії – партійна система, виборче право було започатковано саме там. Зокрема, широковживане сьогодні поняття «партія» відоме ще з давньоримських часів. До того ж у Давній Греції виникли доволі розгалужені партійно-політичні структури, перші моделі прямої демократії. Так, на авансцені суспільного життя з'явилися аристократичні (знать) та демократичні (народ) партії, ефективно застосовували практики громадянських зборів, лотократії, розподілу владних повноважень, суду присяжних, остракізму. Тож саме відтоді прийнято вести відлік процесам розвитку та теоретичного обґрунтування різноманітних моделей і концептів демократії. Згодом вагомий внесок у теорію і практику державотворення та права, що є особливо цікавим у соціологічному вимірі, зробили яскраві представники інших європейських країн: Н. Макіавеллі, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Локк, Т. Гоббс, А. Токвіль, О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер тощо. Наприклад, дослідження амбіціозного француза А. Токвіля «Демократія в Америці» слушно називають однією з найважливіших соціологічних праць XIX ст. Хоча, як відомо, він негативно ставився до інституту політичних партій, вважаючи, що вони представлятимуть радше інтереси проблемних, вузьких соціальних груп, ніж усього суспільства. Натомість ми детальніше зауважимо ідеї

хрестоматійної постаті – Т. Гоббса (1588–1679), у якій по праву вбачають класика цього жанру, оскільки окремі його висновки залишаються доволі актуальні й на сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій.

Широкий корпус дослідників не випадково включає англійського вченого до пантеону найвидатніших світових філософів. Його раціональними концептами щодо державотворення, побудови соціально-правової системи, збалансованої, з одного боку, між природним правом (свободою) людини, а з іншого – світським законом (обов'язком) захоплювалися Д. Дідро, Г. Лейбніц, Г. Гегель та ін. У сучасній науці представники багатьох соціально-гуманітарних напрямів вважають Т. Гоббса «своїм», тобто яскравим представником предметного поля саме їхньої академічної дисципліни. Загалом глибокі дослідження думок і поглядів видатних мислителів різних епох, зокрема Нового часу, можна знайти у бібліотеці Інституту соціології НАН України. Очевидно, що непересічні думки Т. Гоббса відображено на сторінках доволі широкого діапазону навчальної, наукової, довідникової, енциклопедичної, монографічної літератури (Булатов, 2005; Дзьобань, 2010; Причепій, 2002; Ключ, 2015; Кормич, 2009; Коваленко, 2011; Ковалко, 2017; Подковенко, 2014; Якоб, 2003). Проте все ще залишається місце для узагальнювальних досліджень наукової спадщини вченого, зокрема його резонансних праць, насамперед з огляду на релевантні виклики сучасного світу.

Мета дослідження.

Ми не претендуємо на повний, вичерпний аналіз усіх положень «Левіафана», утім на основі означеної праці намагалися виокремити та редукувати найбільш прикметні, системоутворювальні атрибутивні характеристики вчення Т. Гоббса

про державотворення, розвиток правової системи, що певною мірою кореспондуються з окремими аспектами життя глобального суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Безсумнівно, доленосною, класичною працею вченого став «Левіафан», видатне соціологічне дослідження, яке англійською мовою вийшло у 1651 р. Натомість перший російський переклад з'явився лише у 1864 р., але весь наклад конфіскували та знищили представники царської цензури. Т. Гоббс мріяв, щоб його дослідження стало настільною книгою кожного суверена. Доречно згадати, що тоді Лондон переживав трагічні події. У 1667 р. у місті вирувала чума та сталася велика пожежа, що майже вщент зруйнувала місто. До слова, епідемії мають не лише демографічні, архітектурні¹, інфраструктурні², медичні³, але й контроверсійні соціально-політичні наслідки. Так, через епідемію пішов із життя римський імператор, філософ-стоїк Марк Аврелій Антонін, Римська імперія поступово стала занепадати, відтак посилювалися сусідні племена. Крім того, чума, що вирувала у Європі XIV століття, стала одним із чинників скасування кріпосного права та формування культури Відродження. Хоча, безумовно, епідемії – це величезна трагедія для всього людства із непередбачуваними наслідками. Натомість колишні представники англійського парламенту, тодішні ієрархи, шукали пояснення масштабним суспільним негараздам і швидко знаходили їх насамперед у єресі та вільнодумстві. Книгами, що суттєво шкодять встановленому порядку, проголосили філософські праці Д. Мільтона і Т. Гоббса, зокрема трактат останнього «Левіафан». Передусім окремим вельможам, представникам церкви не подобалося, що виникнення влади було обґрунтовано не релігійними, а світськими міркуваннями. Напевно, сьогодні Лондон, серед іншого й завдяки різноманіттю прогресивних ідей видат-

них просвітників, справедливо вважають найпотужнішим фінансовим центром, де постійно вирує соціальне життя. Саме звідти, із «Pudding Lane» – фінансового серця сучасної Англії – у другій половині XVII ст. столицею швидко поширювалася велика пожежа. Звісно, винний у цьому був не Т. Гоббс або Д. Мільтон, а пекар короля, який банально залишив увімкненою піч. Протягом чотирьох днів унаслідок сильного східного вітру, що миттєво розніс руйнівне полум'я столицею, майже три чверті сучасної ділової частини Лондона було зруйновано вщент. Попри це, невдовзі велике місто відновили, зокрема завдяки зусиллям відомого архітектора К. Рена. До слова, під його керівництвом збудували багато визнаних пам'яток світової архітектури, зокрема Собор Святого Петра (St. Paul's Cathedral).

Утім повернемося до протагоніста нашого нарису. Так, слід зазначити, що народився Т. Гоббс у звичайній родині, його батьки належали до соціальних низів тогочасного суспільства. Із самого дитинства вирізнявся великим хистом до навчання, досконало володів багатьма мовами, зокрема грецькою і латинською. Уже в чотирнадцять років майстерно перекладав класичні праці видатних авторів: Еврипіда, Гомера, Фукідіда. Згодом багато подорожував континентальною Європою – Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди і т. п., відтоді з ентузіазмом почав вивчати й місцеві мови. Французьку та англійську вважав найбагатшими, оскільки вони більш влучно передають зміст явищ і предметів порівняно з латинським варіантом. Прикметно, що у 1636 р. в Італії філософ особисто познайомився з видатним мислителем епохи Відродження, засновником класичної механіки Г. Галілеєм. До цього, у п'ятнадцять років, юнака зарахували до Оксфордського університету. Закінчивши його, майбутній класик отримав диплом, що надавав право займатися педагогічною діяльністю. До речі, університети Англії, незважаючи на ледь помітну моду в

¹ Наприклад, багато будівель у Парижі XIX ст. спроектовано з великими високими вікнами, щоб пропускати якомога більше сонячного світла. У такий спосіб мали б зупинити поширення туберкульозу.

² Холеру в Лондоні 1850-х років ліквідували завдяки, зокрема, перепроектуванню каналізації та поліпшенню ситуації з гігієною.

³ У середні віки українці часто застосовували оцет для дезінфекції.

тогочасних світських салонах обговорювати наукові ідеї, що дедалі більше набирала обертів, усе ще зазнавали доволі суттєвого впливу церковних ієрархів. Тож викладачі за традицією висвітлювали ідеї грецьких і римських філософів насамперед крізь призму середньовічної схоластики. «Основними предметами викладання були теологія та логіка, особливо теорія силогізмів» (з грець. – міркувань) (Гоббс, 1936, с. 8). Водночас багато уваги приділяли діалектиці, що тлумачили як мистецтво переконливо вести публічні дискусії, тобто діалоги та полілоги (Гоббс, 1936, с. 8). Загалом в Англії XVI – початку XVII ст., зважаючи на специфіку суспільства старого ладу, «ні математику, ні природничі дисципліни не вивчали, оскільки першу вважали «нечистою наукою», а другі ще тільки розробляли, причому їхніх засновників іноді переслідували релігійні фанатики» (Гоббс, 1936, с. 8). Закономірно, що через таке навчання Т. Гоббс не мав глибокого уявлення ані про геометрію, ані про інші точні науки, які згодом дуже цінував. До слова, він опанував їх, займаючись здебільшого самоосвітою. Як і Платон, Т. Гоббс застосовував поняття «геометрія» для виразнішого висловлювання своїх думок. Експерти стверджують, що англієць сформував основні погляди на політику та мораль приблизно у сорокарічному віці. Узагалі протягом життя непересічний учений намагався виконувати щонайменше дві соціальні ролі: політика і філософа.

Так, дослідник-матеріаліст, політичний теоретик XVII століття, разом із Д. Локком, Ж.-Ж. Руссо – один із розробників концепту «суспільного договору», або соціального контракту, – ставив питання про визначення предмета моральної філософії. Під нею він розумів пояснення сутності добра і зла у суспільстві. За Т. Гоббсом, особи, що розпоряджаються верховною владою, повинні глибоко розбиратись у питаннях означеної проблематики. Зважаючи на це, англієць у наукових працях і лекціях неодноразово згадував прагнення до мудрості царя Соломона. Зокрема, підкреслював, що «...у молитвах царя Соломона, звернених до Бога, було сказано таке: дай твоєму слугі розум, щоб судити твій народ і розрізняти добро і зло» (Гоббс, 1936, с. 169). Тож не дивно, що на думку Т. Гоббса, суверени, як і у Платона, повинні бути філософами.

Навіть більше, дослідник «...погоджувався з Фукідідом у своїй оцінці значення історії загалом. Фукідід, як і Т. Гоббс, вважав, що можна отримати користь із точного знання про минуле, особливо щодо суджень про тотожні події» (Гоббс, 1936, с. 9). Водночас видатний англієць зауважував: «...якщо б вдалося займатися питаннями політики поза будь-яким впливом почуттів або суб'єктивних інтересів, то її можна було б досліджувати з методологічною точністю геометрії» (Гоббс, 1936, с. 10). Зрештою саме таке завдання він собі й поставив.

За допомогою наукових методів Т. Гоббс намагався зрозуміти сенс того, що відбувалося в Англії XVII ст., знайти пояснення численним соціальним конфліктам, перманентній крамолі та злочинним зговорам. Обґрунтування означеним процесам він шукав у «людській натурі», на його думку, завжди та скрізь однаковій, що передусім виявляється в егоїзмі, індивідуалізмі, ненаситності та неприборканих пристрастях. Загальний знаменник суті людської природи, зазначеної філософом, можна метафорично висловити відомим виразом «Людина людині вовк» (лат. Homo homini lupus est). Утім основним чинником впливу на соціальну поведінку він вважав не стільки заздрість, скільки нужденність, яка була, на його думку, вічним двигуном різноманітних нововведень. Загалом учений наголошував, що люди за своєю натурою також схильні, навіть жадібні до новаторства, соціальних змін. До слова, таких змін побоювався сам Платон, який був консерватором. На думку Т. Гоббса, саме означені фактори були і залишаться найвагомими у процесах перманентної суспільної боротьби, історичних зіткнень (Гоббс, 1936, с. 9). Зазначимо, що тоді англійська буржуазія лише починала усвідомлювати свої інтереси, заявляти про себе у повний голос. У різних формах точилася запекла боротьба між авангардом майбутнього середнього класу та абсолютною монархією. Невипадково буржуазну революцію очолила людина з величезною енергією та незламним прагненням до кардинальних змін – О. Кромвель, який сприймав дійсність без зайвих прикрас. Зрештою у 1644 році соціально-політичний рух, очолюваний ним, переміг війська короля. Хоча безапеляційної першості досягти так і не вдалося.

Слід зауважити, що Т. Гоббс критично ставився до деяких навіть всесвітньо визнаних мислителів, згадуючи слова Цицерона, який стверджував, що немає такого абсурду, який не можна було б знайти на сторінках філософських праць (Гоббс, 1936, с. 61). Тож «на протипагу принципу Аристотеля, який проголошував, що людина – істота соціальна, англієць доводив, що людина не є суспільна за своєю природою» (Гоббс, 1936, с. 20). Навіть більше, учений вважав праці Аристотеля, зокрема його метафізику, політику й етику, пустими та помилковими. А втім так само він ставився до грецької філософії загалом. Певною мірою його можна назвати однодумцем З. Фрейда, який також зауважував, що деструктивні, агресивні елементи людської поведінки дані від природи, закладені на інстинктивному рівні. Зважаючи на це, «єдина внутрішня сила, яка підштовхує людей до миру, пише Т. Гоббс, – це страх смерті та бажання необхідних для життєвого комфорту речей і надія отримати їх завдяки своїм старанням» (Гоббс Т., 1936, с. 21). Водночас основу для суспільної злагоди або договору Т. Гоббс вбачав у застосуванні розуму, раціонального мислення та прагненні до самозбереження. Проте, на думку англійського філософа, без держави не варто покладатися тільки на розум, адже пристрасті зазвичай сильніші за раціональні судження (Гоббс, 1936, с. 156). Отже, людські пристрасті та гордіня повинні обмежуватися легітимними повноваженнями суверена, авторитетом розважливої політичної влади. Представники останньої у своїй діяльності мають покладатися передусім на право і мораль. Саме вони мають бути фундаментом державної будови, функція якої – гарантувати людині повсякденну безпеку. Наскрізною лінією всієї творчості політичного філософа проходить думка, що саме суспільство, його розвиток і прогрес неможливі без держави, тому лише вона як всесильний «земний Бог» (або згідно з біблійною термінологією Т. Гоббса – «Левіафан») здатна стримати, приборкати хижакські вияви людини. Метафорично деталізуючи оригінальну теоретич-

ну модель держави вченого, доречно згадати слова з книги Йова 41.25: «Він цар над усіма синами гордості», оскільки, на думку англійця, без суверенної, могутньої, ефективної держави люди, перебуваючи у природньому стані, постійно знищуватимуть один одного.

Крім того, за Т. Гоббсом, державна влада неодмінно має бути легітимною, інакше кажучи, з одного боку, законною, а з іншого – доволі популярною, такою, що формує соціальну довіру, коли громадяни не відчують до її представників неприязні. Справедлива ж, легітимна держава здатна звести нанівець деструктивні прагнення людини до «війни всіх проти всіх» і зрештою локалізувати численні соціальні протиріччя. Як мудра особа, Т. Гоббс, окрім вроджених властивостей людської натури, додатково зауважує щонайменше три причини постійних суспільних контраверсій, а саме: конкуренція, недовіра і жага слави (Гоббс, 1936, с. 19). Утім знову ж таки без авторитетної, легітимної держави людина перед ними безсила, вона занурюється у стан перманентного страху, недовіри, відтак не залишається місця для соціальної справедливості, ефективного закону, систематичного працелюбства, різноманіття ремесел, взаємовигідної торгівлі, наукових звершень, високого мистецтва, масової освіти, допитливого мореплавства, обрахування часу – суспільство зникає. До слова, соціальна справедливість Т. Гоббса – це правильний розподіл суспільних благ, ресурсів та невідворотне покарання винних, щоб іншим не кортіло порушувати чинні закони.

До того ж, на слушну думку англійця, людина має постійно відчувати, що вона – інтегральна частина політичного цілого, що представники держави – це повірені особи, яким вона делегувала владні повноваження, що вони працюють заради блага всієї суспільної системи, а не окремого соціального стану, прошарку. Навіть більше, держава зобов'язана не лише гарантувати громадську безпеку, але й забезпечувати матеріальний добробут, зберігати та захищати життєдайні ресурси пересічної особи, звичайно, якщо вони були отримані

⁴ У 1653 р. митця С. Купера запросили написати портрет О. Кромвеля. Коли він почав працювати, то намагався приховати декілька доволі великих бородавок на його обличчі, щоб зробити лідера англійської революції привабливішим. О. Кромвель не погодився і забажав, щоб на портреті були зображено все як є насправді. Відтоді в англійську мову ввійшов популярний вираз «Warts and all», що означає «життя без прикрас».

законним способом. За Т. Гоббсом, інструментальною цінністю ефективного державотворення є мова, розумне послуговування якою дозволяє громадянам жити разом, координувати зусилля, ставити завдання на майбутнє, створювати соціальні структури. Водночас, на думку вченого, державні діячі мають вдаватися на лише до наказів, які здебільшого схильні віддавати для власного зиску, але й до порад, що спрямовані на благо інших (Гоббс, 1936, с. 202). Важливо, щоб високопоставлені особи не зловживали своїми повноваженнями, оскільки це призводить до критичного ослаблення країни, їхнього потрапляння у небезпечну ситуацію остракізму, провокування численних соціальних потрясінь, тобто виникнення хвороб держави. Загалом управління країною він справедливо вважав виснажливою, небезпечною працею, тому доволі суперечливо стверджував, що більший хист до політичної діяльності мають чоловіки. Крім того, слушно зауважував, що практика, спрямована на підтримку миру всередині суспільства та захист його членів від внутрішніх і зовнішніх загроз, потребує спеціальної фахової підготовки.

Доцільно зазначити, що у соціальних відносинах і безпосередньо публічній поведінці Т. Гоббс насамперед цінував досвідченість, сумлінність, навіть певною мірою сором'язливість і красу. До слова, відомий диктатор Юлій Цезар, на відміну, скажімо, від уже згаданого О. Кромвеля, надзвичайно прискіпливо ставився до власного зовнішнього вигляду. Тож носив вінок на чолі, зокрема для того, щоб хоча б якось прикрити лисину. Загалом англійський науковець любив згадувати як важливе повчання можновладцям висловлювання Апостола Павла: нерозумних суперечок уникати. Навіть більше, у промовах політиків цінував точність формулювань, водночас гнівно засуджував використання маніпулятивних технологій, вияви хитрості, несправедливості, абсурду, меланхолії, пригніченості, справедливо говорив, що останні неминуче призводять до поразки. Загалом, з одного боку, вважав мудрість, доброзичливість, красномовство, шляхетність, розважливість, щедрість важливими якостями – особливо для суверенів, утримання ними влади та примноження державних багатств. Проте, з іншого боку, філософ деталізував свою думку: «красномовство у

поєднанні з улесливістю підштовхує людей довіряти тим, хто має ці якості, оскільки перше є не справжня, а лише удавана мудрість, а друга – також несправжня, награна доброзичливість, що такою видається лише на перший погляд» (Гоббс, 1936, с. 99). Крім того, у політичній діяльності особливо гнівно засуджував лицемірство і тому постійно наголошував, що правителі не повинні опосередковано схвалювати вчинки, прямо ними заборонені. Зокрема, ішлося про латентну підтримку окремими європейськими монархами практики дуелей. До того ж мислитель підкреслював, що реальні приклади релевантної поведінки вінценосних осіб здатні впливати на підлеглих навіть більше, ніж деякі закони.

Т. Гоббс стверджував, що владу найкраще отримувати та зберігати завдяки універсальним чеснотам, а саме: мудрості, смиренню, чистоті вчення та щирості спілкування. Водночас англійський філософ зауважував, що соціальна реальність часто йде всупереч бажаним теоретичним моделям. Людській природі притаманна жага до влади, а пересічні мотиви прагнення високих повноважень здебільшого зумовлені бажанням гарантувати власний добробут. З огляду на це він висловлював приблизно таке: якщо точні науки займали б владні інтереси, їх би спростовували (Гоббс, 1936, с. 101).

Доцільно зазначити, що філософським міркуванням Т. Гоббса властивий антропоморфізм. Учений бачив державу та суспільство як живий організм, висловлюючись метафорично – штучну людину, що має різні органи, які виконують певні функції на кшталт відповідних частин тіла у людській будові, а також зауважував її здатність старіти та вмирати (Гоббс, 1936, с. 15). На думку дослідника, здоров'я означеної метафоричної людини – це мир, добробут громадян, проте державі, як і будь-якій особі, притаманні певні хвороби – скажімо, неощадливість, марнотратство. Загалом гроші, монетарну поведінку, циркуляцію фінансових потоків Т. Гоббс вважав органами її кровотоку. Наполягав, що грошові знаки не повинні концентруватись у руках невеликої групи людей – олігархів або монополістів, оскільки це призводить до іншої хвороби. Так, він зауважував: «Буває... іноді хвороба держави, яка схожа на плеврит. Це відбувається тоді,

коли державні фінанси, залишивши русло, за яким вони зазвичай течуть, зосереджуються у надто великій кількості в руках однієї або небагатьох осіб – монополістів або відкупників державних доходів, на зразок того, як у разі плевриту кров, яка концентрується у грудній перетинці, призводить до запалення, супроводжуваного лихоманкою та гострим болем» (Гоббс, 1936, с. 253). Зважаючи на необхідність фінансового суверенітету, що є різновидом політичного, дослідник зовсім не випадково приділяв особливу увагу сплаті громадянами податків. Водночас зазначав, що люди схильні відмовлятися від цього, якщо бачать незаслужений, розкішний образ життя грошовитих соціальних груп. Так було в Англії за часів правління Якова I, коли жив і працював сам Т. Гоббс.

На нашу думку, у цьому аспекті варто розставити певні акценти. Один із цивілізованих способів боротьби в історії людства з означеною вище хворобою – це прогресивне оподаткування, іншими словами інколи кажуть про один із його варіантів – «податок на неочікуваний успіх», який запроваджували з превентивною метою, щоб гроші не концентрувалися в «одних руках», а решта бідніли. З огляду на це можна виразно говорити про ідеї побудови соціальної держави, які також знаходимо у праці видатного філософа. Зокрема, він пише: «І якщо багато людей унаслідок невідворотних випадковостей стали нездатні підтримувати себе своєю працею, то вони не повинні опинитися на піклуванні у приватних добродіїв, а необхідні для існування ресурси їм мають гарантувати закони держави» (Гоббс, 1936, с. 262). До речі, означений проблемний аспект – нерівності доходів – наразі є актуальним, навіть більше – щорічно загострюється у світовому масштабі. Для його вирішення податок на багатіїв, особливо в умовах пандемії, розглядають у Міністерстві фінансів Великої Британії та урядах інших розвинутих країн, підкреслюючи, що ультрабагаті у скрутний час стали ще заможнішими, а бідні – навпаки. Про нерівність статків у глобальному світі постійно говорить один із найбагатших людей – Б. Гейтс, причому додає, що грошовиті соціальні групи природно повинні віддавати у державний бюджет більше коштів.

Нагадаємо, що питання прогресивного оподаткування свого часу порушували на-

віть великі політекономі. Сьогодні на цьому аспекті наголошують не лише видатні підприємці, винахідники, інколи державні діячі, але й учені. Зокрема, французький економіст Т. Пікетті у своїй праці «Капітал у XXI столітті» зазначає, що капіталістична система без контролю громадянського суспільства приречена до нагромадження капіталу серед небагатьох та зрештою подальшого поглиблення соціально-економічних диспропорцій. Напевно, із цією думкою варто погодитися, адже стає дедалі очевидніше, що в Україні для похилих громадян з мінімальною пенсією додаткові декілька тисяч гривень матимуть набагато більший зиск, ніж для окремих державних чиновників та зазвичай у минулому «успішних» підприємців, що у кризовій країні заробляють сотні тисяч гривень протягом місяця. Ніхто не виступає проти високих заробітних плат, але вони мають бути пропорційними, співставними з фінансовим забезпеченням інших соціально-демографічних груп. Практика цивілізованого світу переконливо доводить, що соціальна держава стає в рази сильнішою після запровадження системи прогресивного оподаткування. Відповідно реальнішими стають бажані орієнтири модернізації країни, а саме: доступне повноцінне житло, ефективна медицина, сучасна освіта, комфортний громадський транспорт, загалом підвищується якість життя, зменшуються алармістські настрої, але лише за наявності розвинутих демократичних інституцій; практик дисциплінованої сплати громадянами, підприємствами, організаціями податків; соціально схвалюваної поведінки еліти; дотримання громадянських прав та ефективної боротьби з корупцією.

Загалом соціально-економічна теорія Т. Гоббса зосереджувалася навколо ідеї про вкрай важливе прагнення людини до ощадливості та продуктивної праці, торгівлі, різноманітних промислів, приватної власності. Держава, на його слушну думку, мала б створювати умови для заохочення, стимулювання, створення відповідної мотивації до виробничої діяльності. За Т. Гоббсом, лише так може ефективно збагачуватися громадянин, домогосподарство та відповідно вся країна. До слова, філософ, як і більшість меркантилістів, радив зберігати матеріальні цінності насамперед у золоті та сріблі. Прикметно,

що пограбування бідного вважав більшим злочином, ніж грабіж багатого, адже для першого ця втрата відчутніша (Гоббс, 1936, с. 238). До того ж дослідник підкреслював важливість вільного часу, повноцінного дозвілля у людини, насамперед для громадянських ініціатив, вдосконалення самоосвіти, розвитку правової свідомості, розширення кругозору тощо. Утім повернемося до антропоморфізму філософа. Наприклад, держави, які мають колонії, він називав метрополіями, а самі колонії – дітьми або потомством держави. Постать суверена політичний філософ тлумачив як володаря верховної влади. «Суверенна влада є душа держави, – пише він, – і, якщо ця душа залишає тіло, її члени не отримують від неї жодного руху» (Гоббс, 1936, с. 179). Законодавчу систему ідентифікував із совістю держави, а радників – з її пам'яттю. Справедливо вважав, що головний закон держави (конституція) повинна забезпечувати матеріальне та соціальне благо всього народу. На думку вченого, самі законодавчі норми мають бути очевидними, сформульованими з ясною метою, лаконічно і виразно. Дослідник також стверджував, що покарання за їхнє порушення повинно бути незворотнім, тобто послідовно захищав принципи верховенства права. Підкреслював, що стається величезна трагедія для будь-якої країни, якщо громадяни їм не підпорядковуються. За Т. Гоббсом, саме на основі чинного законодавства держава має гарантувати людині дотримання природних прав, лише у такий спосіб вона спроможна бути ефективною (Гоббс, 1936, с. 117). Тому особливо цінував писемність як досягнення цивілізації – навіть більше, ніж книгодрукування Й. Гутенберга. Адже саме писемність уперше уможливила поширення публічним простором чинних законів, підтримання дієвості політичних структур, типізування масової свідомості. Цікаво, що «...у прадавні часи, коли писемність ще не була в загальному користуванні, закони часто створювали у формі віршів, щоби простий народ, знаходивши задоволення в колективному оспівуванні їхніх рядків й відповідному публічному декларуванні, легше їх запам'ятовував» (Гоббс, 1936, с. 213). Водночас філософ підкреслював небезпеку корупції – передусім у судочинстві, яке є набагато більше соціальне зло порівняно, скажімо, з обкраданням окремої

людини, оскільки така практика шкодить великій кількості громадян. Прикметно, що він висвітлював характерні епізоди з історії законодавчої практики інших країн, у такий спосіб підкреслюючи бажані, затребувані чесноти пересічної людини. Скажімо, зауважував, що епізодичні кривди жестами, непристойними словами у римському та грецькому законодавстві взагалі не вважали злочином, оскільки такі вчинки образливі насамперед для слабкодушких людей, які невпевнені у власній мужності. Водночас англійський вчений не сприймав висміювання чужих недоліків. Дуже влучно про це висловився Є. І. Головаха: «Доброзичливість – ознака здоров'я душі».

Характерно, що Т. Гоббс виокремлював щонайменше три системи державного управління: монархічну, демократичну й аристократичну. На його думку, найкраща форма державної влади, що дозволяє найефективніше втілити поставлені завдання у соціальну реальність, зокрема досягти стабільного миру, злагоди та результативно протистояти олігархізації, – це монархія. За Т. Гоббсом, правитель лише тоді стане славетним, могутнім, забезпеченим, коли саме такими будуть його піддані. Крім того, учений називає і викривлені форми державного управління: монархії або держави однієї людини – тиранія; аристократії або зібрання окремої частини людей, соціального стану – олігархія; демократії або зборів усіх громадян – анархія. Симптоматично, що одним із найвагоміших недоліків демократії він вважав обґрунтоване припущення, що народні обранці радше піклуватимуться про власне благо, ніж про добробут усіх громадян. Зменшити означені ризики, на думку вченого, здатна монархія, проте вона також не позбавлена «ахіллесових п'ят», насамперед фаворитизму внаслідок улесливості до суверена. Проте, за Т. Гоббсом, навіть якщо встановлено іншу систему державного управління, чи то аристократичну, чи то демократичну, вона має бути безапеляційною та беззаперечною, як і будь-яка воля суверена. Відстоюючи авторитет і непорушність верховної влади, учений радив громадянам не створювати собі кумирів, оскільки це може похитнути авторитет суверена. Дослідник був проти втручання церкви у внутрішні справи держави, хоча і наголошував, що закони християнсь-

кої моралі та державної діяльності не мають суперечити один одному. Тож для припинення «війни всіх проти всіх» пропагував у тому числі дотримання християнських канонів. Зокрема, закликав дотримуватися заповіді: «не роби іншому того, що не хотів би, щоб зробили тобі».

Висновки.

Насамкінець наголосимо, що Т. Гоббс намагався бути максимально неупередженим, не лицемірити ні перед церковними, ні перед світськими авторитетами. Був своєрідною мембраною та рупором буржуазної ідеології, інтересів капіталізму в боротьбі з феодальним устроєм, хоч і підтримував монархію, яка гальмувала розвиток середнього класу. Проте, на нашу думку, сьогодні альтернативи демократії не існує. Загалом людина стає центральною фігурою соціологічної доктрини Т. Гоббса. З огляду на це філософ намагався пояснити суть соціальної взаємодії зважаючи на незмінні принципи «людської природи». Суб'єктивно вважав себе шукачем істини, необхідної всьому людству. У власних доводах закликав керуватися насамперед розумом, а не почуттями. Класик наполегливо прагнув до всебічного обґрунтування дієвих механізмів, оптимальних форм державного управління насамперед для встановлення довготривалого соціального порядку та повсякденної безпеки, шукав оптимальний баланс між свободою та обов'язком масової людини. Учений підкреслював, що впоратися з означеними завданнями спроможна авторитетна, суверенна, легітимна держава, у якій можновладці зобов'язані

послугуватися нормами моралі та права. Сам Т. Гоббс був прихильником абсолютної монархії та високого авторитету суверенів. Утім акцентував увагу на обов'язках не лише громадян перед державою, але і представників держави перед своїми громадянами, виконання яких здатне зробити державні структури ефективними, авторитетними, легітимними. Дослідник охарактеризував затребувані, на його думку, соціально-психологічні риси як середньостатистичних громадян, так і суверенів для повноцінного життєзабезпечення країни.

Хрестоматійні ідеї Т. Гоббса щодо договірного походження держави мають здебільшого етатистський характер. На думку філософа, авторитетна держава як єдина можлива форма мирного співіснування людей має стати вкрай затребуваним, важливим політичним утворенням, оскільки до виникнення подібних структур соціальною нормою було піратство та розбій. Досліднику інколи закидають опосередковане обґрунтування тоталітарних ідеологій. Напевно, він гіперболізував ступінь раціональності у соціальних відносинах, а також етатистський характер суспільного життя, оскільки крайні форми останнього, насамперед у вигляді диктатури, тоталітаризму, несумісні з реальними громадянськими правами, свободами людини, а також широкими можливостями її самореалізації. А втім Т. Гоббс одним із перших, застосовуючи наукові методи та ретельно зібрані факти, спираючись на філософські роздуми, створив оригінальну теоретичну модель держави, права та суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Булатов М. Головні етапи розвитку поняття свободи в історії Європейської філософії. *Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи*. Київ : Наукова думка, 2005. С. 5–49.
- Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва : Социально-экономическое издательство, 1936. 502 с.
- Дзьобань О. П. Аксиологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 6. С. 3–13.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / пер. з нім.; под. ред. проф. Є. Причепія. Київ : Тандем, 2002. 584 с.
- Клюй А. І. Категорія «природний стан» в історії політичної думки. *Вісник Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара. Політологія*. 2015. № 5. С. 100–108.
- Коваленко С. М. Формування теорії соціально-правової держави в філософії Томаса Гоббса: «Левиафан». *Наукові праці. Державне управління*. 2011. Т. 159, Вип. 147. С. 85–90.
- Ковалко Н. М. Правові погляди Томаса Гоббса на природу держави та суспільства: критичний аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 15–20.
- Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
- Подковенко Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія ПРАВО. Т. 4, Вип. 24. С. 194–198.

Якоб М. М. Ідея соціально-правової держави у філософських концепціях Т. Гоббса і Дж. Локка : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ. 2003. 16 с.

REFERENCES

Bulatov, M. (2005). Holovni etapy rozvytku poniattia svobody v istorii Yevropeiskoi filosofii [The main stages of development of freedom in the history of European philosophy]. *Liudyna v tsyvilizatsii XXI stolittia: problema svobody*. (pp. 5–49). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Dzoban, O. P. (2010). Aksiologichnij vimir problem bezpeki (zvertayuchis do Tomasa Gobbsa) [The axiological dimension of security issues (referring to Thomas Hobbes)]. *Visnik Nacionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrayini imeni Yaroslava Mudrogo – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 6, 3–13 [in Ukrainian].

Gobbs, T. (1936). *Leviafan ili materiya, forma i vlast gosudarstva cerkovnogo i grazhdanskogo [Leviathan or matter, form and power of the state, ecclesiastical and civil]*. Moskva: Socialno-ekonomicheskoe izdatelstvo [in Russian].

Kliui, A. I. (2015). Kategoriia “pryrodnoi stan” v istorii politychnoi dumky [The category of “natural state” in the history of political thought]. *Visnyk Dnipropetrovskogo natsionalnogo universytetu imeni O. Honchra. Seria Politologia – Visnyk of Dnipropetrovsk university. Series Philosophy, Sociology, Political sciences*, 5, 100–108 [in Ukrainian].

Kormych, A. I. (2009). *Istoriia vchen pro derzhavu i parvo [History of the doctrines of states and law]*. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].

Kovalenko, S. M. (2011). Formuvannya teorii sotsialno-pravovoi derzhavy v filosofii Tomasa Hobbsa: “Leviafan” [Formation of the theory of the social and legal state in the philosophy of Thomas Hobbes: “Leviathan”]. *Naukovi pratsi. Derzhavne upravlinnia*, 159 (147), 85–90 [in Ukrainian].

Kovalko, N. M. (2017). Pravovi pohliady Tomasa Hobbs na pryrody derzhavy ta suspilstva: krytychnyi analiz [Thomas Hobbes’ legal views on the nature of the state and society: a critical analysis]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 2, 15–20 [in Ukrainian].

Podkovenko, T. O. (2014). Indyvid, suspilstvo i derzhava: spivvidnoshennia u kontseptsii Tomasa Hobbsa [Individual, support and power: relationship in the concept of Thomas Hobbes]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskogo natsionalnogo universytetu. Serii Pravo – Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 4 (24), 194–198 [in Ukrainian].

Prichepiya, Ye. (Ed.). (2002). *Klasiki politichnoyi dumki vid Platona do Maksa Vebera [Classics of political thought from Plato to Max Weber]*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].

Yakob, M. M. (2003). Ideia sotsialno-pravovoi derzhavy u filozofskych kontseptsiiakh T. Hobbsa i Dzh. Lokka [Idea of social and legal state in the philosophical concepts of T. Hobbes and J. Locke]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Ніколенко Вадим

Доктор соціологічних наук, професор
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Email: vadnikolenko1983@gmail.com

Nikolenko Vadym

Doctor of Sociological Sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro National University

ORCID: 0000-0001-6730-0938

Цитування: Ніколенко, В. (2020). «Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 23 (8), 26–36. doi: 10.15421/172072

Citation: Nikolenko, V. (2020). «Leviathan», or an essay on the doctrine of the state by T. Hobbes. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 23 (8), 26–36. doi: 10.15421/172072

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2020

Схвалено до друку / Accepted: 05.10.2020